

Rahmatullo XAIDAROV,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
 E-mail: tillo.r@mail.ru
 Tel: 97 332 7776

AndPI dotsenti, PhD O'.Muxtarov taqrizi asosida

ALISHER NAVOIY FALSAFIY QARASHLARI TIZIMIDA IJTIMOY BILISH VA REALLIK (“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONI ASOSIDA)

Аннотация

Ushbu maqolada Alisher Navoiy komil inson haqidagi qarashlarining konseptlari “o‘tmish-bugun-kelajak” tarzidagi ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida tahlil qilinib, inson kamolotining tarixiy rivojlanish bosqichlari ijtimoiy tizimlar doirasida tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: Inson, kamolot, konsepsiya, ibrat, din, falsafa, Islom, muhit, jamiyat.

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ И РЕАЛЬНОСТЬ В СИСТЕМЕ ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДЫ АЛИШЕРА НАВОИ (ПО МОТИВАМ ЭПОСА «ХАЙРАТ УЛЬ-АБРОР»)

Аннотация

В данной статье анализируются концепции взглядов Алишера Навои на совершенную личность на основе социально-философского подхода стиля «прошлое-настоящее-будущее», а также изучаются исторические этапы развития человечества в рамках социальных систем.

Ключевые слова: Человек, зрелость, концепция, урок, религия, философия, Ислам, сфера, общество.

SOCIAL COGNITION AND REALITY IN THE SYSTEM OF PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALISHER NAVOY (BASED ON THE EPIC “KHAIRAT UL-ABROR”)

Annotation

This article analyzes the concepts of Alisher Navoi's views on the perfect personality based on the socio-philosophical approach of the “past-present-future” style, and also studies the historical stages of human development within social systems.

Key words: Man, maturity, concept, lesson, religion, philosophy, Islam, scope, society.

Kirish. Jamiyat hayotining rivojlanishida turli omillarning ta'sir darajasi kuzatilib, ularning qatorida insonning talab ehtiyoji (qondirilganligi yoki qondirilmaganligi), ijtimoiy institutlarning o'z funksiyasini bajara olishi yoki bajara olmasligi, jamiyatning turli tabaqalarida idealning tanlanganligi yoki tanlanmaganligi, ijtimoiy mobillikning ta'minlanganligi kabilar masalalar ijtimoiy falsafaning dolzarb mavzularidan sanaladi. Bunda, bilish muhim o'rin tutib, alohida inson va insoniyatning hayotini ta'minlashda shart-sharoitlarni belgilash, me'yorlarni tanlash, qonuniyatlarga amal qilish, aynan reallikni bilish bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Alisher Navoiy “Komil inson konsepsiyasi”ning ham yaralishida jamiyatda mavjud bo'lgan muammolar va kelajakda kutiladigan holat ham bevosita ijtimoiy bilish bilan bog'liq bo'lib, “Mutafakkir ijtimoiy-falsafiy qarashlarida inson masalasi ko'proq ilohiy negizda talqin qilingan bo'lib, bir butun diniy-ma'naviy-huquqiy tizimni tashkil qiladi” [1]. Bizningcha, “Diniy-ma'naviy-huquqiy tizim”dan ko'ra, konseptual jihatdan “Ijtimoiy-diniy-ma'naviy-madaniy tizim” deb ko'rsatish maqsadga muvofiq. Sababi, insonning ijtimoiyligi atrof-muhitda kechayotgan jarayonlarni idrok etib, ma'lumotlarni qabul qilib, ularning tahlilini amalga oshirib, o'z munosabatini bildirishi kamolotga erishish yo'llarini belgilab olish uchun muhim sanaladi. “Hayrat ul-abror”da insonning individual darajada kamolot yo'lini tanlashi oliy qadriyatni idrok etish sanaladi. Shuning uchun mutafakkir afsonaviy va tarixiy qahramonlar siymosidan foydalanib, insonni oxir oqibat asliga qaytishi, ya'ni tuproqqa aylanishini eslatib o'tadi. Jumladan:

Dahrda ul xaylki, shoh erdilar,
 Dodgaru mulkpanoh erdilar.
 Birni qatil aylamayin qo'ydimu?
 Zoru zalil aylamayin qo'ydimu?
 Ko'rki qayon bordi Fariduni Jam,
 Iraj u Hushang ila Zahhok ham.
 Salmu Manuchehr ila Navzar qani?
 Bahmanu Dorovu Skandar qani?
 Qoni jahon dovari Chingizxon?
 Qoni jahon xoni Temur Ko'ragon? [2]

Ya'ni, “Dunyoda shunday odamlar bor ediki, ular shohlar edilar; mamlakatda adolatning posbonlari edilar. Bu falak ularning biron-tasini o'ldirmasdan, xoru zor qilmasdan qo'ydimi? Boq, Faridun bilan Jamshid qayoqqa ketdi? Eraj, Xo'shang va Zahhok-chi? Salm, Manuchehr va Navzar qani? Bahmanu Doro-yu Iskandar qani? Qani dunyoning hokimi Chingizxon? Qani jahon xoni Temur Ko'ragon? Bu pastkash charx ularning bittasiga ham vafo qilmay, kimni ko'targan bo'lsa, uni yana yerga urdi” [3]. Bu afsonaviy va tarixiy qahramonlarning hayot tarzi yaratuvchanlik, buzg'unchilik, barcha intilishlarining zamirida go'yoki manguqlikka erishish ifodalangan bo'lsa-da, “bu pastkash charx ularning bittasiga ham vafo” qilmaganligiga alohida urg'u beradi. Masalan, Jamshid insonlar uchun olovni kashf qilgan bo'lsa (Abulqosim Firdavsiyning “Shohnomasi” bo'yicha), tabiat qonuniyatlarini o'rganib, insonlar hayotini saqlab qolishni o'rgatib, oxir-oqibat o'zini Haq taolo deb ko'rsatgani va odamlar undan uzoqlashib, qo'zg'alon ko'targanliklarini kamolot jarayonida ideal va unga erishish uchun ko'rsatma (ustanovka) shart ekanligini ta'kidlab o'tgan. Bu bilan motivatsion determinantlarning motivatorlari amal qilishi komillikka erishish uchun shart hisoblanishini anglab yetgan. Shuning uchun, komillikka erishish motivatsiyasida: ijobiy, ibratli sifatlarni egallash; harom va qing'ir yo'llarga kirmaslik; ma'naviy qadriyatlarni egallash; ruhiy himoya (madad); Haqqa erishish; namunali xulq-atvorni egallash kabi xulq-atvor asosiy motivlardan sanaladi. Yuqoridagi olti motiv komillikka erishishning motivatsion determinanti sanalib, “o'tmish-bugun-kelajak” tarzidagi ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida ibratli sifatlarni o'zlashtirgan insonning hayot mazmuni qanday bo'lishini tasvirlab bergan. Bu inson hayotining falsafasi boida garchi ilohiyotning asosiy tamoyillari bo'yicha yondashilgan bo'lsa-da, “Navoiy inson manfaatlarini va uning baxtu kamoli, adolatli jamiyatga erishishning siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy, ma'naviy, falsafiy, estetik, diniy, axloqiy vositalarini teran tahlil etgan” [1].

Navoiy davrida ham insonlar va ularning munosabatida turli ko'rinishlardagi noqis (ijtimoiy majruh) holatlar kuzatilgan bo'lib, bunda insondagi uchta asosiy ko'rsatkich: jismoniylik, ma'naviylik va ruhiylik qatorida ma'naviylik oqsayotganligi bir necha marotaba diniy afsona va tarixiy siymolarning hayotidan ibratli tasvirlar ko'rinishida keltirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insonni kognitiv apparatga egaligi axborotlarni qabul qilish, uni tahlil qilib tizimga keltirishi va o'zida mujassam etilishi bu bevosita hayotining maqsadi, faoliyatining mazmundorligini ta'minlashga qaratilgandir. Bu xususda eronlik M.Mutaxxari "Insonning qalbi va xissiyoti uni aqli emas, Allohni anglashning manbai sanaladi" [4] deb ko'rsatgani e'tiborga molik. Qalb va xissiyot insonning taqvoli yoki ateist bo'lishidan qat'iy nazar faktik (real) muhabbatga (Allohga) erishishni ta'minlovchisi hisoblanadi. Navoiy komil inson konsepsiyasida, aniqrog'i "Tarixiy (diniy) ustun"i darajasida bu masalani markaziy mavzu sifatida e'tirof etgan. J.Nyutten "Ma'naviy inson konsepsiyasi" modelida masalaning axloqiy sifatlarni o'zlashtirish va rivojlantirish tarzida ko'rsatib o'tgan, ammo uning asosini tashkil etuvchisiga, manbasiga e'tibor qaratmagan. Bu esa milliy ta'lim-tarbiya tizimida manbalarni funksional amal qilishiga rioya qilgan holda yondashishni talab etadi. Shunda jamiyat satxiy tuzilishini inobatga olgan holda milliy qahramonlar va ularning jasoratini tavsiflovchi ma'rifiy manbalar tayyorlash lozim bo'ladi. Negaki, Yangi O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'zgarishlarni dunyo hamjamiyati e'tirof etayotgan bir paytda, milliy ta'lim-tarbiya tizimida komil inson konsepsiyasini ishlab chiqish hamda uning tarkibiy qismlarini milliy taraqqiyotni ta'minlashga yo'naltirgan holda tuzish lozim bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Inson kamolotini ta'minlash masalasi turli tarixiy davrlarda faylasuflarning munozara mavzusi bo'lib kelganligi jihatidan, tarixiy sanalib A.Choriyev [5] bu masalani teologik yondashuvlar, afsonaviy tasvirlar doirasida ham o'rganishning ustivorligini ko'rsatib o'tib, teologik jihatdan barcha jahon dinlarida ham inson kamolotini ta'minlash diqqat markazda bo'lganligini ta'kidlab o'tgan. Darhaqiqat, inson falsafasini tadqiqot mavzusi sifatida o'rganish inson, insoniylik, insoniy sifatlar, insoniy munosabatlar kabi tushunchalarni shakllanish tarixiga ham nazar solishni taqozo etadi. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida insonning kamol topishida idealga intilish muhimligini ko'rsatib, kamolot yo'lini to'g'ri tanlab olganligiga urg'u beradi. Bunda asosiy determinantlarning ta'sir darajasi belgilovchi sanaladi. Akademik A.A.Rean "Inson ijtimoiy mavjudot, tug'ilganining birinchi kunidayoq uning atrofida o'ziga o'xshaganlar mavjud bo'ladi. U turli ijtimoiy aloqalarga kirishadi" [6], deya ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ijtimoiy mavjudot sifatida inson kamol topishini Navoiy to'rtta ustun "Inson va tabiat – Inson va tarix(din) – Inson va jamoa – Inson va muhit" tarzida belgilab bergan. A.S.Karmin va G.G.Bernatskiy rivojlanishda motivatsiyaning rolini ko'rsatib, motivatsiyaning zamirida insonning ehtiyojlari, ya'ni, biologik, ijtimoiy, moddiy va ma'naviy ehtiyojlari ifodalanganligini ko'rsatib o'tgan [7]. Navoiy aynan ma'naviy ehtiyojning shakllanganligini va uni qondirish uchun shart-sharoitlarning yaratilish masalasiga ham e'tibor qaratib, bunda tarix va Islom dini manbalaridan unumli foydalangan. Tadqiqotchi A.Malik bu xususida "Odam alayhissalomni Rasululloh sollallohu alayhi vasallam uchun "Farzand" sifatida tasvirlar ekan, payg'ambarning lafzidan iboralarni keltiradi [8]. Sharq falsafasida bu tarzidagi yondashuvlar turli talqinda keltirilgan bo'lsa-da, "Insoniyat tarixining dastlabki bosqichlarida diniy jamoalar etnik jamolarga mos kelib, diniy ong yetakchilik qilgan. Diniy faoliyat jamiyat faoliyatining umumiy zanjirida muqarrar bo'g'inni tashkil etgan, diniy munosabatlar jamiyatdagi boshqa aloqalarga ta'sir ko'rsatgan, diniy institutlar esa (cherkov) diniy va dunyoviy hokimiyatni o'zida birlashtirgan" [9].

Kamolot dinamik jarayon bo'lib, bunda ichki va tashqi omillarning ta'siri asosida turli ko'rinishdagi ziddiyatlar namoyon bo'lishi mumkin. Buni inobatga olgan Navoiy:

O'yla gumon aylaki charxi dani –
Kim ko'rinur davrda parvizani.
Olam eli yaxshi, agar dun erur,
Borchag'a ul chanbar aro yer berur.
Chunki bu nav' ayladi el holini,
Doyir etar har sari g'arbolini.
Yaxshini bebokdin aylar judo,
Pokni nopokdin aylar judo.
Emdiki ayrildi sharifu xasis,
Qolmadi bir poyada dunu nafis.
Qay birikim, bor edi ko'prak dani,
Qildi ani lutf ila ko'prak g'ani [2].

Ya'ni, "Shunday fikr qilginki, bu pastkash charxning aylanishi xuddi g'alvirning aylanishiga o'xshaydi. Olamdagi odamlar, xoh yaxshi bo'lsin, xoh yomon, hammasiga shu chanbar orasidan joy beradi. Odamlarni u shu axvolga solib, o'z g'alvirini elagani elagan. Yaxshini yomondan, pokni nopokdan ajratadi. Yaxshisini pastidan ayirgandan keyin ikkovini bir martabada qoldirmaydi. Qaysi biri ko'proq pastkash bo'lsa, o'shani o'z marhamatiga olib, ko'proq boy qiladi" [10]. Mutafakkir bunda:

obyektli – ontologik;
subyektli – faoliyatli;

kognitiv – gnoseologik kabi jihatlariga alohida e'tibor qaratgan. Bu bilan inson konsepsiyasida ijtimoiylik jismoniy va ma'naviy rivojlanishni ta'minlashda tabiat va jamiyat orasidagi bog'lovchi ekanligini ko'rsatib o'tadi. Substansional, ontologik reallik tarzida komillikka erishishni aniq tasavvur qila olgan. Bu bilan ijtimoiy-falsafiy qarashlar tizimida komil insonning shakllanishida muhitning ta'sir darajasi muhim bo'lishidan qat'iy nazar kamolotga erishish ehtiyoj sifatida mujassamlashgan bo'lishi lozimligini ta'kidlab o'tadi. G'arb tadqiqotchilarining ehtiyojlar nazariyasida "Ehtiyojning shakllanganligi uni qondirish uchun ichki resurslardan foydalangan holda harakatlarni amalga oshirishni ta'minlaydi", deb ko'rsatib o'tilganligi, mutafakkirning ijtimoiy-falsafiy qarashlari teran mazmundorligi bilan o'z zamonasidan oldin qadam qo'yganidan dalolat beradi.

Komillikka erishganlik ma'naviy va ibratli ta'limning natijasi sifatida inson tomonidan turli vaziyatlarda ifoda etiladigan xulq-atvorning ma'nosini tashkil etadi. Bu masalaga Alisher Navoiy ijtimoiy munosabatlar tizimida amal qiluvchi har bir tizimostining tuzilishi, mazmun va mohiyatiga e'tibor qaratgan. Buning natijasida, insonda kamol topish uchun maqsadni shakllanganligi ham harakat tarzini belgilovchi ekanligi ifodalangan.

Tahlil va natijalar. Ko'rsatib o'tilishicha, "Homo habilis" va "Homo erectus" tipidagi inson o'ziga xos konstitutsiyaga (tuzilishga) ega bo'lib, "Homo habilis"ning bo'yi 109-152 sm va uning evolyutsion jihatdan rivojlanishi "Homo erectus"ni keltirib chiqargan. U miyasining kattaligi bilan "Homo habilis"dan ajralib turgan hamda 150 ming yil oldin vujudga kelgan [7]. Navoiy esa, o'z ta'limotida Odam va Havoning farzandlari hisoblanmish insonning rivojlanishini jamiyat taraqqiyotini belgilovchisi sifatida nazarda tutgan. Bunda uning davlat lavozimida faoliyat yuritishi, real va ideal orasidagi tafovutni ajrata olganligi sabab bo'lgan. Kamolotni ta'minlash nuqtai nazaridan buni biz atropogenez tarzidagi yondashuv ham deb ko'rsatishimiz mumkin. A.S.Karmin va

G.Bernatskiylarning ko'rsatib o'tishicha, "Insoniyat yagona ildizdan paydo bo'lganligini ta'kidlash uchun asos mavjud" [7] deganlari fikrimizning dalili bo'la oladi.

Kamol topishda inson tabiat va jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy hayotning uyg'unligida rivojlanishini ko'rishimiz mumkin. Yangi O'zbekiston sharoitida ham tadbirkorlik subyektlari uchun davlat darajasida olib borilayotgan siyosat hamda ta'lim-tarbiya bobida xususiy ta'lim-tarbiya muassasalarining faoliyatining yo'lga qo'yilishi istiqbolimizning ma'naviy hayotini takomillashuviga qaratilgan strategik mazmun kasb etuvchi vazifaligini kuzatish mumkin. Prezident Sh.M.Mirziyoyev yangilanayotgan O'zbekiston haqida "Jamiyatni siyosiy-huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy modernizatsiya qilish, ma'naviy jihatdan tiklash va yuksaltirish, mavjud qonunlarni, davlat boshqaruvi, iqtisodiy tizimni qayta ko'rib chiqish, bu borada ta'sirchan va samarali mexanizmlarni yaratish, demokratik tamoyil va me'yorlarni hayotga tatbiq etish bo'yicha misli ko'rilmagan keng ko'lamlil va izchil chora-tadbirlarni amalga oshirdik" [11], deb munosabat bildirgan.

Yangi O'zbekiston uchun moddiy va ma'naviy bunyodkorlikni o'z faoliyatining maqsadi deb belgilagan insonlarni kamol toptirish strategik vazifa sanalib, buning uchun insondagi ma'naviy asosga urg'u berib, uni shakllantirish uchun Navoiyning komil inson konsepsiyasini integrativlashtirilgan modelini jamiyat hayotiga tatbiq etish lozim bo'ladi. "Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Navoiy ijodiy merosining butun mazmuni inson va insonparvarlik bo'lgani holda uning "Hayrat ul-abror" falsafiy dostonida inson bilan bog'liq keng mulohaza yuritilgan. Xususan, dostonning uch hayrat va yigirma maqolatida inson masalasi bevosita tahlil va tavsif qilinadi. Keyingi boblarda insonga xos bir qancha yaxshi fazilatlar va yomon illatlar qiyoslash san'ati orqali baholanadi" [1], deb ko'rsatgan T.O.Norov uch hayratdagi hayratga keltiruvchi holat va yigirmata maqolatda inson taqdirida uchraydigan mushkulotlarning ijtimoiy-falsafiy mohiyatiga e'tibor qaratib, "ma'naviy muxandislik" masalasi ifodalanganligini ko'rsatib o'tgan. Navoiy o'n uchinchi maqolatda sha'r va hayr, yomonlik va yaxshilik kabi masalalarning ijtimoiy munosabatlarda ifodalanishiga e'tibor qaratib:

Naf tegurmakki shior aylading,
O'zungga ul naf'ani yor aylading.
Naf'ing agar xalqqa beshak durur,
Bilki bu naf' o'zungga ko'prak durur [2].

Ya'ni, "Sen insonlarga foyda yetkazishni o'zingga shior etding; shundan keladigan nafni o'zingga yor aylading. Sening xalqqa ko'rsatgan foydang shak-shubhasizdir; lekin bilib qo'yki, bundan o'zingga tegadigan naf ko'proqdir" [10], deya ta'kidlaydi. Bunda insondagi ma'naviylik ruhi nafaqat individual darajada kamolotga erishishni, balki guruhiy va jamoaviy tarzda sara insondagi sifatlarni o'zlashtirib, unga erishish farz sanalishini belgilab beradi. Bu borada R.Samarov insonni kamol topishida ma'naviyatning funksional jihatlariga e'tibor berib, "Bunda, individual ma'naviyatning tarkibiy qismlari hisoblanmish: - madsad, real e'tiqod, bilim, aql, orzu-umidlar, xotira, did, tamiz, tuyg'ular insonning o'ziga va atrofdagilarga bo'lgan munosabati, qadriyatleri iyerarxik jihatdan belgilovchi o'rinni egallaydi" [12], deb inson konsepsiyasiga sharqona yondashuvning o'zagini alohida tarkiblar (elementlar) tashkil etishini ko'rsatib o'tgan.

Xulosa va takliflar. Komil insonga doir qarashlar o'z tarixiy rivojlanish bosqichlariga ega bo'lib, Navoiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari tizimida inson konsepti:

birinchidan, "Inson-Inson", "Inson-Tabiat", "Inson-Jamiyat" kabi ijtimoiy tizimlar doirasida kechadigan munosabatlarni tartibga keltirilishi, madaniylashuvi tarzida o'z ifodasini topadi. Bunda, Islom manbalarida keltirilgan qarashlar majmuasi va ijtimoiy voqe'lik asnosida giposteziyalashuv holati yuzaga kelgan. Bunda, ideal obrazda ifodalangan sifatlari, subyekt tomonidan ibratli sifatlarni o'zlashtirish davomida vujudga kelgan muammolarni yengib o'tish davomida ijtimoiy bilish va reallik masalasi (sabr va namoz) dolzarblashib, Islom teologiyasining konseptlariga tayangan;

ikkinchidan, Navoiyning e'tirofi bo'yicha, kamolot dinamik jarayon hisoblanib, ijobiy va salbiy sifatlari shakllanishining obyektli – ontologik, subyektli – faoliyatli va kognitiv – gnoseologik kabi jihatlarga alohida e'tibor qaratgan.

ADABIYOTLAR

1. Norov.T.O. Alisher Navoiy insonparvarlik qarashlarining mustaqil O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan uyg'unligi. Dis. avtoref. T.: 2019 – B.19
2. Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror» T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – B. 277. 256-257
3. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. (yaxshilar hayrati). Nasriy bayon qiluvchi A.Hayitmetov. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, T.: 1974. - B. 104, 175
4. Мутаххари Мургаза. Единобожие. Тегеран: Садрa, 1373. -С. 32-33
5. Choriyev A. Inson falsafasi: Inson to'g'risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – B.3-8
6. Реан А.А., Коломниского Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Питер, 1999. – С.32-34
7. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. Учебник для вузов. 2-е изд. . – СПб: Питер, 2009. –С. 133, 162-163
8. Alisher Navoiy: "Hayrat ul-abror" (Matn, sharh, nasriy bayon, lug'at) / Birinchi kitob: muqaddima / A.Malik. – T.: "Tamaddun" nashriyoti, 2021. – B.130
9. Sharq falsafasi. Mas'ul muharrirlar: Ibrohimov N.I., Ahmedova M.A. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2006. – B. 243
10. Alisher Navoiy, Xamsa: "Hayrat ul-abror". Nasriy tadbil / Manzar Abdulhay tabdili. T.: "Yangi asr avlodi", 2021 yil. –B.175
11. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi [Matn] – T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. – B.44
12. Samarov R. Axborot psixologik xavfsizligini ta'minlash mexanizmi (uslubiy qo'llanma). – Toshkent: Universitet, 2015.